
प्रकरण पहिले

माधव कोंडविलकर : वाङ्मयीन जडणघडण

प्रकरण पहिले

माधव कोंडविलकर : वाङ्मयीन जडणघडण

प्रास्ताविक :

दलित साहित्य ही आधुनिक मराठी साहित्यातील सामाजिकतेचे अधिष्ठान लाभलेली वाङ्मयीन चळवळ आहे. दलित साहित्य निर्मितीला महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या परिवर्तनशील विचारांची प्रेरणा आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' या संदेशामुळे दलित तरुण वर्ग शिक्षणाकडे वळला. शिक्षणामुळे अन्याय, अत्याचार, विषमता, दारिद्र्य यांची जाणीव दलित तरुणांना होऊ लागली. आयुष्यात जे सोसले, भोगले, अनुभवले ते इतरापर्यंत पोहोचविण्यासाठी लेखन हे हत्यार वापरले. यातूनच दलित साहित्याची निर्मिती झाली. दलित साहित्याची निर्मिती स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून झाली असली तरी खऱ्या अर्थाने त्याची वाटचाल १९६० नंतरच्या कालखंडामध्ये मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात लक्ष वेधून घेणाऱ्या दलित साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण वाङ्मयप्रकार म्हणजे 'दलित कादंबरी' होय. या कालावधीमध्ये मराठी कादंबरीचे संपूर्ण स्वरूप बदलू लागले होते. दलित कादंबरीचा विकास विपुल प्रमाणात झाला नसला तरी तो उल्लेखनीय निश्चितच मानावा लागेल. नवशिक्षित झालेला दलित युवक, ग्रामीण-शहरी जीवनाची तुलना करून शहरी माणसाची मानसिकता आपल्या साहित्यातून आविष्कृत करू लागला. या काळात कादंबरीची परंपरा पुढे नेण्याचे कार्य अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम,

भीमसेन देठे, अशोक व्हटकर, नामदेव ढसाळ, शरणकुमार लिंबाळे, बाबूराव गायकवाड अशा दलित साहित्यिकांनी केले.

माधव कोंडविलकर यांनी दलित कादंबरीला नवा आशय देण्याचे कार्य केले. 'देवाचे गोठणे' या कोकणातील एका छोट्याशा खेडेगावी जन्मलेले कोंडविलकर आपल्या चर्मकार समाजातील अनुभव आणि जातीय समाजव्यवस्थेचे वास्तवपूर्ण चित्रण करताना दिसतात. जातीच्या नावाखाली प्रस्थापित लोकांच्या अन्याय अत्याचाराचे दर्शन कोंडविलकर यांच्या साहित्यातून दिसते. माधव कोंडविलकर यांनी 'अनाथ' आणि 'आता उजाडेल' या कादंबऱ्यातून चर्मकार समाजाच्या व्यथा, वेदना, अन्याय आणि दुःख या विषयीचे चित्रण केल्याचे दिसून येते.

माधव कोंडविलकर : वाङ्मयीन जडणघडण

प्रास्ताविक :

दलित साहित्यामध्ये कादंबरी लेखन विपुल प्रमाणात झाले नसले तरी ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत त्यांचे स्वरूप पारंपरिक मराठी कादंबरीपेक्षा वेगळे असल्याचे दिसून येते. फडके यांच्या कादंबरीसारखी रूढ, निरगाठ, उकल, प्रेम असे साचेबंद स्वरूप दलित कादंबरीत येत नाही. ती पारंपरिक कादंबरीपेक्षा वेगळी आहे. म्हणूनच तिच्या वेगळेपणाचा अभ्यास होणे गरजेचे वाटते.

दलित कादंबरी प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचा आविष्कार घडवते. जीवन जगताना येणाऱ्या अनेक समस्या, ढोंगी, रुढी, चालीरीती, विषमता, सुशिक्षित दलितांची वेदना, सामाजिक समस्या, जातीय परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा दलितामधील ताणतणाव, जात, धर्म यासारखे प्रश्न दलित कादंबरीत आले आहेत. माधव कोंडविलकर यांच्या

‘अनाथ’ व ‘आता उजाडेल’ या दोन कादंबऱ्यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करून त्यातील वेगळेपणा शोधण्याचे कार्य प्रस्तुत लघुप्रबंधामध्ये करावयाचे आहे. त्यापूर्वी माधव कोंडविलकर यांची ‘वाङ्मयीन जडणघडण’ याविषयीची माहिती करून घेणे आवश्यक वाटते. म्हणून या पहिल्या प्रकरणामध्ये माधव कोंडविलकर यांची ‘वाङ्मयीन जडणघडण’ कशी झाली याचा परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

माधव कोंडविलकर यांचा परिचय :

दलित साहित्याचा प्रवाह अधिक गतिमान व प्रभावशाली करण्यामध्ये अनेक दलित लेखकांनी योगदान दिले. त्यामध्ये माधव कोंडविलकर हे एक महत्त्वाचे साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे पूर्ण नाव महादेव गुणाजी कोंडविलकर. परंतु सर्वांना ते ‘माधव’ या नावानेच परिचित आहेत. माधव कोंडविलकर यांचा जन्म १५ जुलै १९४१ मध्ये कोकणातील सोगमवाडी, मौजे देवाचे गोठणे, तालुका राजापूर जिल्हा रत्नागिरी येथे एका सर्वसामान्य गरीब कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे पूर्ण नाव गुणाजी विश्राम कोंडविलकर त्यांचा वंशपरंपरागत चांभारकीचा व्यवसाय. उदरनिर्वाहाचे साधन आरी, रापी, जनावरांचे चामडे, वादी इत्यादीद्वारा गावकऱ्यांचे जुने जोडे दुरूस्त करून देणे, या मोबदल्यात गावकऱ्यांकडून बलुतं मिळत असे. ‘गुण्या चांभार’ या नावानेच ते संपूर्ण गावाला परिचित होते. माधव कोंडविलकर यांच्या आईचे नाव भागीरथी गुणाजी कोंडविलकर यांना आठ मुले, यापैकी तीन अल्पायुषी ठरली. उरलेल्या पाच पैकी तीन मुली हिरा, बाया, आणि तुळसा तर दोन मुले मोठा महादेव आणि लहान तुकाराम असा त्यांचा परिवार आहे.

माधव कोंडविलकर यांचे चौथीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण सोगमवाडी येथे झाले. पडवे ता. राजापूर येथे पाचवी ते सातवीपर्यंत शिक्षण पूर्ण झाले. मुंबईत एका रात्रीच्या शाळेत आठवी व नववी त्यानंतर इ.स.१९६८ साली स्वयंशिक्षक बनून एस.सी. उत्तीर्ण. तसेच 'साहित्य प्राज्ञ' परीक्षा उत्तीर्ण झाले. प्राथमिक शिक्षण घेत असताना कोंडविलकर गुरांची कातडी कमविणे, चपला बनविणे, शेती आणि बागकाम करणे. तर मुंबईत रात्रशाळेत शिकत असताना अगरबत्ती कारखान्यात कामगारांचे जेवणाचे डबे पोच करणे, वृत्तपत्रांचे अंक घरोघर जाऊन टाकणे, नातेवाईकांच्या हातभट्टीच्या दारूची विक्री करणे अशी कामे त्यांना करावी लागली. त्यानंतर डिसेंबर १९६० पासून १९९० पर्यंत रत्नागिरी जिल्हागिरी मु. पो. मुरूड, जैतापूर, सोगमवाडी, देवाचे गोठणे व राजापूर, देवरूख, साखरपे आणि पाटगाव ता. संगमेश्वर येथील प्राथमिक शाळेत अध्यापनाचे कार्य केले. तसेच दोन वर्षे मु. पो. कोदवली येथे अध्यापन शास्त्राचं प्रशिक्षण व सुतारकाम मूलोद्योगाचं शिक्षण घेतलं त्यानंतर पुण्याच्या 'महाराष्ट्र साहित्य परिषदे'ची 'साहित्य प्राज्ञ' परीक्षा उत्तीर्ण व 'साहित्य विशारद'चा अभ्यास केला.

'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे', 'हाताची घडी तोंडावर बोट', आणि 'डाळं' या तीन कादंबऱ्यांना सर्वोत्कृष्ट वाङ्मय म्हणून महाराष्ट्र शासनसचे पुरस्कार मिळाले. 'कळा त्या काळच्या' या आत्मचरित्रात्मक कादंबरीला मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचा पुरस्कार मिळाला. 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' नाटकाला अमरावती येथील 'जनसारस्वत' सार्वजनिक वाचनालयाद्वारे सर्वोत्कृष्ट नाटक म्हणून पुरस्कृत करण्यात आले. या पुस्तकाचा फ्रेंच भाषेत एक आणि हिंदी भाषेत दोन अनुवाद प्रकाशित झाले. त्यांच्या अनेक पुस्तकाची साहित्य संमेलनाची हाताळले असल्याचे दिसून येते.

माधव कोंडविलकर : वाङ्मयीन संस्कार :

माधव कोंडविलकर यांना लहानपणासून वाचन व चिंतनाची आवड होती. त्यांचा स्वभाव एकलकोंडा असल्याने पुस्तकांचे अधिक वेड होते. वाचनाच्या छंदातून लेखनास प्रारंभ करून आलेले अनुभव लेखनातून प्रकट केले. माधव कोंडविलकर यांच्या विषयी

प्रा. वि. श. चौघुले म्हणतात की, “माधव कोंडविलकर यांचे व्यक्तिमत्त्व विपरित परिस्थितीमुळे कोंडीत सापडलेले, दुभंगलेले आणि विस्कटलेले आहे. आजच्या दलित लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व बऱ्याच वेळा त्याच्या अनुभवांवर कुरघोडी करताना दिसते. त्यामुळे त्या अनुभवात कधी आक्रस्ताळेपणा, खोटा आवेश आणि भडकपणा येतो. अशा लेखनातील ‘मी कलावंतावर उगाचचं मात करताना दिसतो. माधव कोंडविलकरांच्या लेखनात तसे घडत नाही.’”^१

माधव कोंडविलकर यांना श्री. बसवेश्वर, श्री. चक्रधर, गौतम बुद्ध, महात्मा जोतीराव फुले, म.गांधी, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणा मिळाल्या. आई तसेच अनेक मित्र परिवार मिळाल्याने लेखनास प्रवृत्त झाले. ते पडवे गावातील शाळेत शिकत असताना श्री. ना. रा. बेहरे हे एकमेव आदर्श शिक्षक लाभले. त्यांनी नोकरी लावली आणि सातवीपर्यंत शिक्षण पूर्ण केले. एकलकोंड्या स्वभावामुळे ते अधिक पुस्तक वाचनामध्ये गुंतत गेले. माधव कोंडविलकर चांभार जातीचे असल्याने सोगमवाडीत पहिल्याच दिवशी शाळेतील विद्यार्थ्यांनी अस्पृशता पाळल्यामुळे घरी जाऊन आंघोळ करतात. या घटनेने अस्वस्थ होऊन कोंडविलकर यांनी लेखनास प्रारंभ केला.

शाळेतील अस्पृश्यतेच्या अनुभवांवर त्यांनी 'एका अस्पृश्य शिक्षकाची कथा आणि व्यथा' हा लेख लिहिला. त्यानंतर 'बा शब्दानो' ही पहिली कविता तर दुसरी 'काळा माणूस' ही कविता प्रकाशित झाली. १९६८ सालापासून कविता, कथा, स्फुट लेख, पत्रलेख, बालकविता, रोजनिशी इत्यादींनी लेखनाला सुरूवात केली. सुप्रसिद्ध लेखक श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांच्या प्रेरणेने इ.स. १९७९ साली 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' हे दलित आत्मकथन लिहिले. तसेच शंकरराव खरात, बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम, श्री. ना. पेंडसे असे अनेक समवयस्क मित्र लाभल्याने त्यांच्या लेखनास प्रेरणा मिळाली. माधव

कोंडविलकर कोणतीही पुस्तकं हातात पडतील ती पुस्तके वाचत असत. पुस्तकामधील अनुभव वाचून आपण जगत असलेल्या अनुभवापेक्षा वेगळे असल्याने ते अस्वस्थ होत. यातून ते स्वतःचे अनुभव लिहू लागले. या घटनांमुळे माधव कोंडविलकर लेखनाकडे वळलेले दिसतात. ते 'अस्मितादर्श', 'प्रमेय', 'प्रतिष्ठान', 'तन्मय', 'सिंहगर्जना' यासारख्या नियतकालिकांचे वाचक होते. या सर्व नियतकालिकांच्या प्रेरणेमुळे उत्कृष्ट दर्जाचे वेगवेगळे साहित्यप्रकार ते हाताळू लागले. माधव कोंडविलकर यांनी एक गाव एक पाणवठा, दलित चळवळ, दलित साहित्य चळवळ इत्यादींमध्ये सक्रीय सहभाग घेऊन, ते लेखनास प्रवृत्त झाले.

अनेक दलित लेखकांपैकी माधव कोंडविलकर यांनी दलितांच्या जीवनाचे वास्तवपूर्ण चित्रण केले. कोंडविलकर यांना दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्याने त्यांच्या साहित्यात दलितांच्या घरादाराचे, वस्तीचे, चर्मकार व्यवसायाचे, रुढी-परंपरा यांचे चित्रण येते. दलितांवर सवर्णांकडून होणारा अन्याय, अस्पृश्य म्हणून मिळणारी वागणूक, दलित जातींच्या अंतर्गत असणारी श्रेष्ठ-कनिष्ठता याचे कोंडविलकर यांनी तटस्थपणे चित्रण केले. समाजामध्ये परिवर्तन व्हावे म्हणून परंपरागत व्यवसाय सोडून

शिक्षण घेऊन 'शिक्षक' होण्याची इच्छा ते बाळगतात यातूनच त्यांचे वेगळेपण दिसून येते.

जीवन जगत असताना माधव कोंडविलकर यांना अनेक प्रकारे दुःखद अनुभव आले. पुढे त्यातून त्यांची जडणघडण होत गेली. त्यांना लहानपणापासून लेखन, वाचन आणि चिंतनाची आवड असल्याने परंपरागत व्यवसाय सोडून शिक्षण घेऊन शिक्षक होण्याची जिद्द ते बाळगतात दिसतात. त्यासाठी होणारा त्रास सहन करण्याची क्षमताही त्यांच्याकडे आहे. दलित समाजाचा आयुष्यक्रम अक्षरक्षः चाकाखालच्या दगडाप्रमाणे भरडून निघतो. कोंडविलकर यांना ते आयुष्य अनुभवाने लागले, त्या व्यथा, वेदना त्यांनी

साहित्यातून आविष्कृत केलेल्या कोंडविलकर यांचे साहित्य निर्मितीची प्रेरणा, त्यांचा समाज, सभोवतालचे जग, माणसं, दुःख, दैन्य यामध्ये आहे. जातीपाती, अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा इत्यादीवर प्रकाश टाकत प्रामाणिक राहून त्यांनी साहित्य निर्मिती केली असल्याचे दिसून येते.

‘ मी लेखक कसा झालो ’ यासंबंधी माधव कोंडविलकर म्हणतात, “मला माझ्या गावानं, समाज जीवनानं कथा, कादंबऱ्यांची बिजं दिली.”^२ कोंडविलकर यांचे वडील माधव कोंडविलकर यांचे कडूनजोडे शिवणे, चामडयाला चुना लावणे, वाळवणे, धान्य गोळा करणे, किसलेली चामडी डोकीवरून वाहून नेणे, रानातून हिरंड शोधून आणणे, तसेच शिवलेले जोडे ज्यांचे त्याला गावात नेऊन पोहोचवणे इत्यादी कामे करून घेतात. या कामात मन त्यांच कधीच रमले नाही. या सगळ्या गोष्टींची किळस वाटे. असे जिणं त्यांना नकोसे वाटत असल्याने घराचाही कंटाळा येई. घरातलं आणि आजूबाजूचं दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा यांच साम्राज्य पाहून जगणे असह्य होई. लोकात अंधश्रद्धा वाढली

होती. कोणी आजारी पडले की, प्रथम भगताकडे जात. अंगारे धुपारे करीत. हे सारं पाहून कोंडविलकर आतल्या आत दुःखी होऊन लोक चुकीच्या मार्गानं जाताहेत याची त्यांना खंत वाटे. ही सारीवृत्ती नष्ट करायला हवी, स्वच्छ, टापटीप राहयला हवं असे त्यांना नेहमी वाटत राहते.

गावात चौथीच्या पुढं शाळा नव्हती. पाचवी ते सातवी पर्यंतचे शिक्षण त्यांना 'पडवे' या गावी जाऊन घ्यावे लागले. शाळा दिवसातून दोनवेळा भरत असल्याने त्यांना जैतापुरची खाडी ओलांडून जाण्यासाठी त्रास व्हायचा. होडीवाला त्यांना सतत त्रास देत, वेळेवर होडी उतरत नसे त्यामुळे शाळेत जाण्यास वेळ झाला की बाहेर उभे रहावे लागे. या सर्वांची चौकशी होताच होडीवाल्याला जिल्हा लोकल बोर्डच्या माणसाने तंबी दिली की, 'या शाळेच्या मुलांना वेळच्यावेळी नेलं पाहिजे व उतरविले पाहिजे. त्यांच्याकडून पैसे घ्यायचे नाहीत.' या त्रासाला कंटाळून लेखक शिक्षण अर्धवट सोडण्याचा विचार करतो. परंतु त्यांना श्री. ना. रा. बेहरे गुरूजी भेटल्याने सातवी पर्यंतचे शिक्षण त्यांनी पूर्ण केले. ज्या घरांतील पिढ्यानपिढ्यांना लिहणे, वाचणे माहित नव्हते त्या घरातला मुलगा शिकू वाचू लागला. त्याला पुस्तक वाचनात आनंद मिळू लागला. वाचनाच्या वेडानेच त्याला माणूस बनविले. पुढे शिक्षक म्हणून नोकरीला लागल्यावर शाळेव्यतिरिक्त ते वाचनात रमत. लेखक सांगतो, "बदली होऊन गोठण्यात आल्यावर पुस्तकाशिवाय मला दुसरा कुणाचाच आधार नव्हता. आजूबाजूची माणसं नुसते टोमणे मारीत बसत. काही दारू पिऊन गोंधळ घालीत. खरं म्हणजे मी अट्टल दारूबाज व्हायचा. कारण वडील रोज दारू प्यायचे, मला आग्रह करायचे. आई ही म्हणायची 'घे थोडी, पोटात दुखणार नाही.' पण मी कधी दारू घेतली नाही. सतत माझ्या हातात पुस्तक असे." असा लेखकाचा प्रामाणिकपणा दिसून येतो. लेखकाने आपल्या नातेवाईकांना, समाजातल्या लोकांना

सांगितलं, “दारूचं व्यसन सोडा, जुन्या चालीरीती टाका, मुलांना शिकवा आणि मानानं जगा.”^४ अशाप्रकारे शिक्षणाशिवाय समाजपरिवर्तन होणार नाही. त्यासाठी शिक्षण हाच पर्याय. असा आत्मविश्वासपूर्वक उपदेश केला.

माणसासारखे जगण्यासाठी मूलभूत हक्क हे संघर्ष करूनच मिळवावे लागतात. ही जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी करून दिली. भगवान बुद्ध, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या मुख्य प्रेरणांमुळे कोंडविलकर साहित्याकडे वळले. दलितांच्या दुरावस्थेचे मूळ जातीव्यवस्थेत आहे. समाजिक न्याय यांचा प्रत्यक्ष वापर जीवन व्यवहारात झाल्याशिवाय दलित समाज शतकानुशतकाच्या सामाजिक गुलामगिरीतून पूर्णपणे मुक्त होणार नाही. याची जाणीव माधव कोंडविलकर यांना शिक्षणाने झाली होती.

‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’ या नाटकात लेखक, अण्णसाहेब खोत- गावाचे इनामदार यांना स्पष्ट उत्तर देताना म्हणतात, ‘मला जात बदलायची नाही. मला जातीव्यवस्था नष्ट करायची आहे.’ अशा अनुभवातून लेखकाची जडणघडण होत गेली. दलितांच्यावर समाजाव्यवस्थेने लादलेली गुलामगिरी नष्ट व्हावी, दलितांना पशुप्रमाणे वागणूक न देता माणसासारखे जगता यावे. मूलभूत मानवी हक्क मिळावा म्हणून कोंडविलकर यांनी चळवळीत सक्रीय भाग घेतला. लेखकाने एक गाव एक पाणवठा, दलित चळवळीत भाग घेतला यावरून माधव कोंडविलकर यांना आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविषयी आत्मभान आल्याचे दिसते.

‘साहित्याचे माझ्या जीवनातील स्थान’ या सदरामध्ये माधव कोंडविलकर म्हणतात, “मी ग्रंथावर प्रेम केलं, समाजचिंतन केलं, माणसाच्या मनाचा शोध घेऊ लागलो. त्यावेळी शब्द माझ्या सहाय्याला धावून आले. मी माझे अनुभवविश्व शब्दांकित करू लागलो. हे सर्व अनुभवाशी प्रामाणिक राहून मी करू लागलो.”^५

आपल्या समाजातील दारिद्र्य, दुःख, अज्ञान, अंधश्रद्धा, विषमता इत्यादी नष्ट करण्यासाठी साधुसंतांचा काही उपयोग होणार नाही याची खात्री त्यांना पटली. जातीयता, अस्पृश्यता या विरूद्ध विद्रोह पुकारून, समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता या मूल्यांना जोपासण्याचे कार्य साहित्यातून कोंडविलकर यांनी केले. कोकण परिसरातील 'राजापुरी कोकणी' आणि तेथील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्तरावरचे जीवन त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होताना दिसते. मराठी साहित्याला अपरिचित असणाऱ्या 'चांभार जातीचे' चित्रण त्यांनी आपल्या साहित्यातून केले आहे.

माधव कोंडविलकर यांच्या साहित्याचा स्थूल परिचय :

माधव कोंडविलकर यांचा जन्म एका चांभार कुटुंबात झाल्याने दलित जगातील सुख दुःखांना अनुभवातून बोलके केले. साहित्यातून ढासळत असलेल्या मूल्यांना जोपासले. मराठी साहित्याला अपरिचित असणाऱ्या 'चांभार जातीचे' चित्रण करून एका उपेक्षित असणाऱ्या समाजाला न्याय देऊन दलित साहित्याची कथा विस्तृत करण्याचे कार्य केले आहे.

माधव कोंडविलकर यांचे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' (१९७९) हे आत्मकथन म्हणजे लेखकाच्या जीवनातील एका विशिष्ट कालखंडाची आत्मकहाणी आहे. चांभार जातीत जन्मास आलेल्या एका प्रथामिक शिक्षकांचे अनुभव प्रस्तुत आत्मकथनामध्ये आविष्कृत झाले आहे. जातीच्या दुःखाबाबत तारा भवाळकर म्हणतात, "सगळेच गाव जातीपातीच्या, श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या पारंपरिक साच्यात घट्ट बसलेले, सर्वांचीच मने कशी घट्ट बसलेली की पु. ल. च्या भाषेत तेथे माणसाचेच काय पण 'देवाचेही गोठणे' झालेले. देवही गोठला." ^६ खरोखरच तारा भवाळकर

सांगतात त्याप्रमाणे माधव कोंडविलकर यांनी जातीमुळे जे दुःख पचविले आहे. ते पाहून देवसुद्धा गोठून भिजून जाईल असेच दुःख आहे.

‘छेद’ (१९८३) मधील मातंग-चांभार समाजातील संघर्ष दाखवून आंतरजातीय विवाहाची समस्या चांगल्या पद्धतीने हाताळली असल्याचे दिसते. एका महाविद्यालयात सुधीर हा मातंग समाजातील तरूण प्राध्यापक म्हणून नोकरीस लागतो. त्याच महाविद्यालयाची तरूणी जयश्री आणि प्रा. सुधीर या दोघांचे अतूट नाते जमते. या कादंबरीमध्ये अपेक्षा भंगातून गोड शेवट असा धक्का देणारा विषय वापरून वाचकांना विचार करण्यास प्रवृत्त केले आहे. तर ‘देशोधडी’ (१९९८) कादंबरीत एका वेगळ्या विश्वाची ओळख करून दिली आहे. लेखक मुंबईला असताना गिरणी कामगारांचे जीवन जवळून अनुभवल्याने त्यांच्या हालअपेष्टा, प्रेम, निरक्षरता, दारिद्र्य, शिवीगाळ, दादागिरी, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, हाणामारी यासारख्या समस्या लेखकाने उलगडून दाखविल्या आहेत. गिरणी कामगारांचे विश्व आगळेवेगळेच आहे. ‘ईट का जवाब पत्थरसे’ ही त्यांची संस्कृती. एकाने शिवी देऊन प्रश्न विचारला की, त्याला शिवी देऊनच उत्तर द्यावे अशी त्यांची जीवन जगण्याची पद्धत असल्याचे दिसते. ते आर्थिक परिस्थितीने गांजलेले असून अंगावर पुरेसा कपडालत्ता नाही, मुलांना शिक्षण नाही तरीही अशा परिस्थित लोक कसे जगतात हे ‘देशोधडी’ कादंबरीतून दाखविले आहे.

‘अनाथ’(१९८१) ही कोंडविलकर यांची आत्मचरित्रात्मक लक्षणीय कादंबरी. ‘अनाथ’ चे मुखपृष्ठ एका काटेरी निवडुंगावर फुललेलं एक टवटवीत पुष्प असे अर्थपूर्ण आहे. या कादंबरीमध्ये आई-वडील असूनही एका हुशार मुलाची शोकांतिका कशी होते याचे चित्रण आले आहे. भास्करचा बाप भिकाजी परंपरागत चर्मकार व्यवसाय व गावकीची कामे करणारा. भास्कर, मामाकडे शिक्षणासाठी मुंबईला जातो. परंतु वडिलांची परंपरागत व्यवसाय करावा ही असणारी अपेक्षा. मुंबईला आपल्या

नातेवाईकाकडे पाठविल्याने तिथे त्याची घरात व शहरात होणारी परवड हा या कादंबरीचा मुख्य विषय आहे. त्यातून कौटुंबिक हेवेदावे, मत्सर, पोटाचे हाल, मुंबईतील शाळा प्रवेशातले गैरप्रकार, दलित म्हणून प्रवेश नाकारणे, शेवटी दिवसभर काम करून रात्रीच्या शाळेत भास्कर शिकू लागतो. भास्कर अभ्यासामध्ये हुशार असणाऱ्या या मुलाची गावानी, सवर्णांनी केलेली फरफट प्रस्तुत कादंबरीमध्ये पहावयास मिळते. तसेच शिक्षणासाठी केलेल्या धडपडीची आणि बेकारीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीची कथा प्रस्तुत कादंबरीमध्ये चित्रित केली आहे.

‘डाळ’ (१९९६) मध्ये लेखकाने भारतीय शेतकऱ्यांची शोकांतिका या पत्रात्मक

कादंबरीच्या माध्यमातून चित्रित केली आहे. ‘डाळ’ म्हणजे एकमेकांचे बैल जोडून परस्परांची शेती नांगरणे ही कथा धोडू बाईतच्या कुळवाडी बोलीत शब्दांकित केलेली व्यथा हा ‘डाळ’ कादंबरीचा गाभा आहे. लेखकाने ‘डाळ’ ही कादंबरी लिहून आत्मचरित्रात्मक लिखानाखेरीज अन्य प्रकारचे लेखनही आपण करू शकतो हे सिद्ध केले आहे. ‘डाळ’ ही कथा एखाद्या कुटुंबाची किंवा गावाची कथा नसून भारतातल्या खेड्यापाड्याची एक प्रतिनिधिक कथा आहे.

‘आता उजाडेल’ (२००१) ही महत्त्वाची कादंबरी असून त्यामध्ये महार जातीतील एक होतकरू मुलगा. प्रा. सुधीर भंडारे आणि चांभार जातीतील विद्यार्थिनी नलिनी यांच्या प्रेम कथेतून दलित जातीमधील भयावह- उचनीचता वर्णिलेली आहे. सवर्णांनी उदार भूमिका घेतली तरी दलितांचे आपापसातील भेद्य त्यांना मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होऊ देत नाहीत. यात सुशिक्षित झालेली पुरोगामी विचाराने तयार झालेली पिढी आणि अशिक्षित असणारी प्रतिगामी विचारांची पिढी. या दोन वेगवेगळ्या मतांच्या पिढीत संघर्ष होताना दिसतो. महार जातीचा नायक आणि चांभार

जातीची नायिका यांचा आतंरजातीय विवाह दाखवून लेखकाने एकप्रकारे जाती-जातीतील भेद-भाव नाहीसे व्हावेत या हेतूने लेखन केले असल्याचे पहावयास मिळते.

‘हाताची घडी तोंडावर बोट’ (२००१) या कादंबरीमध्ये प्राथमिक शिक्षणाची अवस्था कशी आहे, प्राथमिक शिक्षक हा शिक्षक की वेठबिगर, नोकरी, बढती, बदली यासाठी शिक्षकांनी स्वीकारलेली शिक्षकांची लाचारी इत्यादीचे वर्णन या कादंबरीत आले आहे. आज ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षकांची जी परवड चालली आहे. तिचे विदारक चित्रण या कादंबरीच्या माध्यमातून केले आहे. शिकवणं सोडून बाकीच्या फालतू विषयात रस घेणारे कामचोर शिक्षक, आपल्या सत्तास्थानाच्या दुरूपयोग करणारे शिक्षण अधिकारी

आणि आपल्याच पोळीवर सदैव तुप ओढून घेणारे राजकारणी यांचे चित्रण बारकाव्यांनी आले आहे. ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षणातील दैन्यावस्था, अनागोंदी कारभार, राजकीय पुढाऱ्यांचा हस्तक्षेप आणि शिक्षकांची उदासीनता यावर प्रकाश टाकण्यासाठी ‘हाताची घडी तोंडावर बोट’ ही वास्तववादी कादंबरी लेखकाने लिहिली आहे.

‘एक होती कातळवाडी’ (२००४) कादंबरीमध्ये एनॉन प्रकल्प हा विषय हाताळला आहे. लहानपणापासून दलित लोकांचे दारिद्र्य आणि त्यांची पिळवणूक जी लेखकाने पाहिली, अनुभवली याचे वर्णन कादंबरीत आले आहे. भारतातील श्रीमंत लोक गरिबांचे शोषण करित आहेत. स्वातंत्र्यानंतर श्रीमंतांच्यात बदल होईल आणि ही पिळवणूक थांबेल अशी अपेक्षा होती. पण ती न थांबता नवीन स्वरूपात चालूच राहिली असल्याचे दिसते. धोंडू आणि अश्विनी यांच्या रूपाने एनॉनमुळे ज्यांचे विस्थापन झाले आणि ज्यांच्या आयुष्यामध्ये प्रचंड उलथापालथ झाली, त्या शेतकरी कुटुंबाचे चित्रण प्रस्तुत कादंबरीमध्ये आले आहे. प्रकल्प ग्रस्तांचे प्रश्न, राजकीय

संधीसाधूपणा, भष्टाचार, जनआंदोलन, सर्वसामान्य जनतेचे जीवन यांचे अत्यंत सर्वस्पर्शी लेखन या कादंबरीमध्ये आले आहे.

लहान बालकावर लहानपणापासून चांगले संस्कार व्हावेत म्हणून बालकांना हवी अशी गोष्टीरूप, 'छान छान गोष्टी', 'देशोधडीच्या कथा' व 'इटुकलेराव' या पुस्तकाचे लेखन केले. तर प्राथमिक शिक्षणाच्या स्तरावर विद्यार्थ्यांवर गोष्टी, काव्याद्वारा शिक्षणाची गोडी निर्माण करण्याचा लेखकाचा हेतू आहे. 'न्यायी अश्वघोष', 'आई', 'तो साधू', यासारख्या अनेक गोष्टी त्यांनी लिहिल्या आहेत. यातील भाषाशैली बाळबोध वळणाची असल्याने बालकांशी एकरूप होऊन हितगुज करत आहे असे वाटते. दलित जीवनाचे एक उपेक्षित अंग लेखकाने कथा वाङ्मयाद्वारे मांडले असल्याचे कोंडविलकर यांनी जातीचे दुःख, दैन्य, अवहेलना, उपेक्षा अतिशय संवेदनशील मनाने चित्रित केल्या आहेत. केवळ कथांचे शीर्षक वाचले तरी आपणास कथांचा अर्थ लावता येऊ शकतो.

दलित जीवनाचे एक उपेक्षित अंग अत्यंत वेधकपणे कथेद्वारे आविष्कृत करणारे माधव कोंडविलकर नव्या आकांक्षा घेऊन येणारे एक समर्थ कथाकार ठरतात. महार, मांग, ढोराप्रमाणे चांभार ही जात साहित्यातून पूर्णपणे दुर्लक्षित राहिली आहे. या चांभार जातीचे दुःख, भूक, दारिद्र्य व अवहेलनापूर्ण जिणे माधव कोंडविलकर यांनी अत्यंत संवेदनशील वृत्तीने शब्दबद्ध केले आहे. त्यांनी 'निर्मळ', 'काहिली', 'पार्वती', इत्यादी कथासंग्रह लिहिले. मायबोलीचे खास वैशिष्ट्य घेऊन कथा लिहिल्या. 'नागडा', 'कोड', 'अगतिक', 'वाळवी', 'उंड्या', 'विसकू', 'अंतःस्फोट' इत्यादी सारख्या त्यांच्या अनेक कथा जीवनाच्या विविध अंगानी आकारलेल्या दिसून येतात.

‘नागडा’ ही महत्त्वपूर्ण कथा एका लाचार दरिद्री कुटुंबाची आहे. आर्थिक, सामाजिक व्यवस्थेने व अस्पृश्यतेने दलित माणसाला अक्षरशः उघडे नागडे करून सोडले. त्यांच्या कमालीच्या हीनदीन जीवनातील अगतिकतेचे, दैन्य, दुःखाने केलेल्या माणसाच्या नागडेपणाचे अत्यंत प्रत्ययकारी चित्रण ‘नागडा’ कथेतून आले आहे. गोंविदा आपला पोरगा-वासूला घेऊन सणाच्या दिवशी गावात उमट्या बामनाच्या घरी अन्न मागायला जातो. पिलुण्णा-त्याच्या मुलीबरोबर शिकत असलेल्या वासूला “शिका पण आपली पायरी सोडू नका असे सांगतो. तसेच सोवळेवाली ‘काकू’ म्हणते माणसाने आपली रीत कधी सोडू नये थोरामोठ्यांनी रीती घालून दिल्या कशासाठी?..... माणसाची जात काय दडतेय थोडीच! एवढा मोठा आंबेडकर किती म्हणे शिकला! अगदी मोठा कायदेपंडित झाला. पण शेवटी महार तो महार”^९ यावरून असे दिसते की, माणसाच्या मनातल्या जाती अजून गेलेल्या नाहीत. दुःख, दैन्य, दारिद्र्याने व समाजव्यवस्थेने केलेल्या माणसाच्या उद्ध्वस्त नागड्या जीवनाचे ह्यभेदी चित्रण कोंडविलकरांनी केले आहे.

‘उंड्या’ या कथेमधील दादू चांभारला दामले काकू सांगते. “आता पुढारी सांगतात प्रत्येकांनी जात विसरायची! पण एवढा मोठा गांधी त्याला सुद्धा जातीचा अभिमान होता... तेव्हा मी म्हणते, जात विसरून होईलच कसे? जो जात विसरला त्याचा घात झाला असे समजावे!..... प्रत्येकाने आपल्या पायरीवर बसावे.”^{१०} असे प्रसंग कथेतून दिसतात.

‘अंतःस्फोट’ ही प्रत्यक्ष लेखकाच्या संसाराचे चित्रण करणारी महत्त्वपूर्ण अशी कौटुंबिक कथा आहे. नव्या व जुन्या प्रवृत्तींचा संघर्ष यात पहावयास मिळतो. ‘कोड’, ‘अगतिक’, ‘वाळवी’, इत्यादी कथामधून जीवनावास्तवाचे अनुभूतीपूर्वक चित्रण येते. त्यांच्या कथा रसिक मनाला बधीर न करता बेचैन, अस्वस्थ विचार करायला

लावतात. ही कथा समाजाचे प्रतिनिधीत्व करताना दिसते. त्यातून समूहमनाचा आविष्कृत होताना दिसतो.

चांभार समाजाच्या व्यथा, वेदनांचे चित्रण करणारा पहिला दलित लेखक :

१९६० नंतर मराठी वाङ्मयाच्या प्रांतामध्ये ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, दलित साहित्य, साहित्य, विज्ञान साहित्य, जनसाहित्य इत्यादी साहित्य प्रवाह उदयास आले. यातील दलित साहित्य हा एक महत्त्वाचा साहित्य प्रवाह असून त्यामध्ये प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणीचे पक्षी', शंकरराव खरात यांचे 'तराळ अंतराळ' आणि माधव कोंडविलकर यांचे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' ही महत्त्वाची आत्मकथने प्रकाशित झाली असल्याचे पहावयास मिळते. भारतीय वर्णव्यवस्थेत भरडल्या जाणाऱ्या 'चर्मकार' जातीचे चित्रण प्रथम माधव कोंडविलकर यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून केले. कोंडविलकरांचा जन्म चांभार कुटुंबात झाला असल्याने जीवन जगत असताना झालेला अन्याय, अत्याचार, दुःख, विषमता, जातीजातीमधील वैर, चांभार जातीचे असल्याने

वाट्याला आलेले हीन अनुभव वास्तवरीतीने चित्रित केले आहेत. समाजामध्ये वावरत

असताना, सभोवतालचे जीवन, समाजमनाचा, आचारांचा, परंपरांचा वेध घेणे ही तारेवरची कसरत असते आणि ते कार्य लेखकाने अत्यंत सहजपणे केले आहे. यावरून त्यांची आत्मविष्कार करण्याची इच्छाशक्ती प्रबळ असल्याचे दिसून येते. अनेक वर्षांपासून चालत आलेल्या 'चर्मकार' समाजातील रूढी, परंपरा, चालीरीती लक्षात घेऊन ते प्रभावीपणे त्याचे चित्रण करतात. समाजिक परिवर्तन करण्याचा हेतू त्यांच्या साहित्यातून जाणविल्याशिवाय राहत नाही.

लेखकाने वापरलेल्या प्रतिमाही व्यवसायाची व परिस्थितीची ओळख करून देणाऱ्या आहेत. “रापविण्यासाठी टाक्यात टाकलेला चामड्याच्या पिशवीतला कस थबथब गळावा तसा माझा सारा अंकार गळून जात होता.”^{१९} सामान्य माणसाला प्रतिष्ठेचे जीवन जगता येत नाही ही लेखकाची वेदना पुस्तकाचे विषयसूत्र आहे. कोंडविलकरांचे मराठी भाषेवर प्रभुत्व आहे. त्यामुळेच त्यांनी अनेक म्हणी, वाक्प्रचार, अर्थपूर्णरित्या वापरलेले आहेत.

लहानापणापासून पुस्तकांची आवड असल्याने आई-वडिलांना फारशी मदत करता येत नाही. घरच्यांनी म्हणायचं फुकट गेला, बाहेरच्यांनी म्हणायचं पुढं गेला - खरं म्हणजे कच्ची रापवणी झालेल्या चामड्यागत नासवणूक झाली. गावात बदली होऊन आल्यावर त्यांचा निरोप समारंभ झाला नाही. पण गावातील जातीयतेतून सुटका यामध्येच ते आनंद मानतात. ‘Man is a social Animal’ असे जरी म्हटले तरी माणूसच माणसांचा छळ करताना दिसतो. माधव कोंडविलकर यांच्या साहित्यातून समाजाचे, समाजातील माणसांचे, माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे चित्रण घडते. कोंडविलकर यांना सवर्णांऐवजी स्वजातियांच्या कडूनच जास्त त्रास सहन करावा लागतो कारण एक सुशिक्षित, सुसंस्कृत शिक्षक असून वाचनाचे जबरदस्त वेड आहे. गुण्या चांभाराचा पोर सुधारला तर? याची कोठेतरी बोचणी या समाजातील माणसांच्या अंतःकरणाला लागून राहते. आई मुलाची बाजू घेते खरी, पण पुस्तकांचा एवढा नाद करायचा असेल तर “भटक्या घरात जन्माला येवचा!”^{२०} अशी आईची तक्रार दिसून येते. “चुन्यानं आणि रक्ताच्या डागानी सारं अंग बरबटलं होतं गुवावर माश्या बसाव्यात, तशा त्या अंगाला घोंगवत होत्या.”^{२१} असे कोंडविलकर यांनी चांभार जातीतील कामाचे वर्णन केले आहे.

लेखकाने आपल्या साहित्यामध्ये अनेक कुटुंबाचे चित्रण करून चर्मकार समाजातील भयावह स्थिती चित्रित करण्याचे काम केले आहे. स्वतःचे आई-वडिल, भाऊ, भावजय, पत्नी यांनी बनलेले कुटुंब आणि चांभार जातीतील अन्य कुटुंबे यात विषमता जाणवते. ती लेखकाच्या स्वभावामुळे. कोंडविलकर जातीने चांभार म्हणजे अस्पृश्य शिक्षक, चांभाराचा पोर सुसंस्कृत, सभ्यशील, हेडमास्तरांच्या मनात येणारे काळे, शाळेत शिक्षकांचा, वर्गातील त्रास सहन करावा लागतो. शेवटी झगडत आयुष्य काढणाऱ्या दुःखी माणसाला भारतीय वर्णव्यवस्थेमुळे मिळालेली अपमानास्पद वागणूक याचे दर्शन त्यांच्या साहित्यातून घडते.

दुकानदाराने वरून पैसे घेणे, पाणवड्यावर पाणी भरण्यासाठी वाट पाहात राहणे, दलित शिक्षकाची सावली पडल्याने विटाळ झाला म्हणून शाळेतील मुलांनी नदीत आंघोळ करणे अशा कितीतरी घटनांवरून समाज किती हीन पातळीवर गेला आहे हे दिसून येते. सामान्य माणसाला विचार करायला लावणारे, अंतःकरणाला भिडून जाणाऱ्या घटकांनी त्यांचे साहित्य वाचकाला अंतर्मुख करायला लावते. त्यांची सामान्य माणसाविषयीची ओढ, कौटुंबिक परिस्थितीचे चित्रण, अनेक समस्यांना सामोरी जाण्याची जिद्द, जीवनाविषयी तिटकारा न करता सरळ मार्गाने जीवन जगण्याची पद्धत. आपले प्रतिबिंब या समाजात कसे उमटले किंवा समाजाने आपले शोषण कसे केले याचे चित्रण कोंडविलकर यांनी केले आहे.

गोठण्यातील नोकरीच्या दिवशी पहिल्या हेडमास्तरांनी हजेरी पुस्तकात नोंद करण्यासाठी विचारलेली माहिती, जातीचा उल्लेख याविषयी कोंडविलकर प्रतिक्रिया देताना म्हणतात “प्रश्न तसा काही नवीन नव्हता! जिथं जावं तिथं हा प्रश्न मला सतावित आला आहे. आणि टाक्यात टाकलेल्या चामड्याला चुना, रंग चिकटावा, तशी ही जात मला जन्मापासून चिकटलेली आहे. आता ती ‘जा’ म्हटल्यास जात

नाही. जोपर्यंत ही जात आहे, तोपर्यंत हा प्रश्न आहे.”^{१२} अशा तऱ्हेने ‘चांभार जातीचे’ सखोल चित्रण करणारा एक महत्त्वाचा दलित लेखक म्हणून माधव कोंडविलकर यांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी चांभार जातीचे फक्त गुण न दाखवता दोष ही सांगितले आहेत. चांभार जातीतील बारीक सारीक गोष्टींवर प्रकाश टाकण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी आपल्या कादंबरी लेखनाच्या माध्यमातून केले असल्याचे दिसून येते.

माधव कोंडविलकर व समकालीन दलित लेखक :

माधव कोंडविलकर यांनी चर्मकार समाजाच्या व्यथा, वेदना, दुःख, दारिद्र्य याचे चित्रण ‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’ ही आत्मकथनात्मक कादंबरी, ‘अजून उजाडायचं आहे’, ‘अनाथ’, ‘छेद’, ‘कळा त्या काळच्या’, ‘आता उजाडेल’ यासारख्या कादंबऱ्यातून केले आहे. बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम, नावदेव ढसाळ, अशोक व्हटकर, शरणकुमार लिंबाळे, बाबूराव गायकवाड, हि. गो. बनसोडे इत्यादी दलित लेखकांनी कादंबरीच्या माध्यमातून दलित जीवनचित्रण केले आहे.

माधव कोंडविलकर यांनी मराठी कादंबरीला दिलेले योगदान :

जीवन जगताना कोणत्याही संकटाला न डगमगता आलेल्या समस्यांना तोंड देण्याची जिद्द, धाडस हे गुण कोंडविलकर यांच्यात दिसून येतात. ज्या घरात शिक्षणाविषयी गंध नव्हता एवढेच नव्हे तर शिक्षण म्हणजे काय हे माहित नव्हते, त्या घरातील मुलगा शिक्षण घेतो. यावरून त्याची शिक्षणाविषयीची ओढ दिसते. शिक्षण घेऊन खडतर परिस्थितीवर मात करत. साहित्यनिर्मिती केल्यामुळे आज एका सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून माधव कोंडविलकर नावारूपाला आले.

लेखकाला वाचनाची, चिंतन, मनन करण्याची सवय लहानपणापासून होती. पुस्तक वाचनाच्या वेडातून पुढे स्वाभिमानाने जीवन जगण्याची आणि माणूस म्हणून जगण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. समाजात परिवर्तन करावयाचे असेल तर तरूण व्यक्तींची आज आवश्यकता आहे. अन्यायाविरुद्ध बंड करून उठणाऱ्या तरूणांची गरज आहे. समाजात सुधारणा करावयाची असेल तर पाचवी पुजू नका, बारसे घालू नका, देव पुजू नका, दारु-माडी पिऊ नका, कोणत्याही साधू महाराजाकडे जाऊ नका, अंधश्रद्धा पाळू नका. या सर्वांपासून मुक्त व्हायचे असेल तर शिक्षण घ्या. शिक्षणानेच केवळ समाजपरिवर्तन होऊ शकेल. असा तरूण वर्गाला कोंडविलकर यांनी उपदेश केला आहे. तसेच 'शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही' ही महात्मा फुलेंची भूमिका वठवून तरूण वर्गाच्या मनामध्ये शिक्षणाची बीजे रुजवू पाहणारे महत्त्वाचे लेखक म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

लेखकाने जीवन जगत असताना त्यांच्या सभोवतालचे दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता, जात यावर प्रकाश टाकून सर्वसामान्य माणसाला प्रतिष्ठेचे जीवन जगता यावे म्हणून तरूण पिढीला जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून केले आहे. वाचनाची अत्यंत आवड असणारे कोंडविलकर माणसापेक्षाही पुस्तकांना अधिक जवळ करतात. आपल्याच गावी, घरात, गावातल्या आणि जातीबाहेरील माणसांनी छळले तरी आपले अस्तित्त्व कायम टिकवून ठेवतात. सुशांत जीवन जगू पाहणारे, पुस्तकाच्या जगात हरवू पाहणारे कोंडविलकर आगळेवेगळे आहेत. एकलकोंडा स्वभाव, वाचनाचे वेड यामुळे फुरसदीच्या वेळातही वंश परंपरागत चालत आलेल्या चांभारकीचे काम ते करीत नाहीत. चांभारकीचे काम न करण्याचे कारण म्हणजे जातीवर होणारा अन्याय, अत्याचार हे नसून ते काम त्यांना हीनतेचे वाटते. माधव कोंडविलकर यांनी चांभारकीचे काम नाकारणे यातून त्यांची स्वत्वाची जाणीव

दिसून सेते. लेखकाला अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, अनावश्यक रीतीरिवाज, विधी मान्य नाहीत. आपण माणूस आहोत, आपणास आचार, विचार याचे स्वातंत्र्य आहे. या त्यांच्या विधानावरून काळाप्रमाणे बदल करू पाहणारे, येणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देत. जीवन जगणारे एक प्रभावी व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांचा उल्लेख करावा लागेल. भूत लागले असे समजताच उडीद-नारळ-अंडी उतरून टाकणे, मुल होत नसेल तर देवरशाकडे जाऊन अंगारा-धुपारा करणे. लग्नात आणि कुणी मृत्यू पावल्यावरही सांत्वनासाठी दारू प्यावी. पाहुण्यांचा पाहुणचार दारू आणि मटनांनी व्हावा या गोष्टी लेखकाला अजिबात पटत नाहीत. या गोष्टी बंद व्हाव्यात म्हणून कोंडविलकर सात्यत्याने प्रयत्न करताना दिसतात.

जाती नष्ट व्हाव्यात यासाठी चार भिंती तोडून बाहेर जाण्याचा प्रयत्न त्यांच्या 'आता उजाडेल', 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' यासारख्या पुस्तकातून केलेला दिसतो. 'निर्मळ', 'काहिली', आणि 'पार्वती' या कथासंग्रहातून दलितांचे जीवन चित्रण केले तर बालमनावर सुसंस्कार करण्यासाठी 'छान छान गोष्टी', 'देशोधडीच्या कथा' व 'इटुकलेराव' लेखन त्यांनी केले आहे. लेखक जीवन जगत असताना वाट्याला आलेला अन्याय, अत्याचार, दारिद्र्य, विषमता पाहून पाण्याबाहेरील माश्यासारखे तडफडत असताना दिसतो. दलित विश्वातील अनुभवांना कोंडविलकर यांनी साहित्यातून आविष्कृत केले आहे. मुळात साहित्यिक प्रवृत्तीचे माधव कोंडविलकर म्हणतात, "पुस्तकात जीव बरा रमतो माणसापेक्षा! एखादं नको वाटलं तर टाकता येते. माणसांच तसं नाही."^{१३} या वाक्यावरून लेखक माणसापेक्षा पुस्तक वाचण्यात रममान होताना दिसतो.

माधव कोंडविलकर यांनी आपल्या साहित्यामध्ये राजापूरी कोकणी भाषेचा वापर करून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे. चांभार जातीत वापरले

जाणारे कितीतरी शब्द मराठी भाषेला परिचित नव्हते त्याचा परिचय करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य लेखकाने केले आहे.

अशाप्रकारे पहिल्या प्रकरणामध्ये माधव कोंडविलकरांची वाङ्मयीन जडणघडण कशी झाली. त्यांच्या लेखन साहित्याच्या प्रेरणा कोणत्या? याविषयीची सविस्तर चर्चा प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आली आहे.

संदर्भ सूची

१. वेदांते, मधुकर : 'स्वगत-स्वागत'
सन्मित्र प्रकाशन, कोल्हापूर.
प्रथमावृत्ती-१४ नोव्हेंबर १९८८.
पृष्ठ क्र.३२.
२. कोंडविलकर, माधव : 'निर्मळ' सन पब्लिकेशन्स, पुणे.
जानेवारी १९८४, पृष्ठ क्र.५ ते१५.
पृष्ठ क्र. १३, १४.
३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १३, १४.
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र.१५.
५. कोंडविलकर, माधव : 'निर्मळ' सन पब्लिकेशन्स, पुणे.
जानेवारी १९८४, पृष्ठ क्र.१६.
६. वेदांते, मधुकर : 'स्वगत-स्वागत'
सन्मित्र प्रकाशन, कोल्हापूर.
(विलक्षण प्रत्ययकारी पुस्तक : प्रथमावृत्ती-१४ नोव्हेंबर १९८८,
प्रा. तारा भवाळकर यांचा लेख) पृष्ठ क्र.९०.
७. कोंडविलकर, माधव(नागडा) : 'अस्मितादर्श', दि. अं. १९७८,
पृष्ठ क्र. ८३.
८. कोंडविलकर, माधव(उंड्या) : 'अस्मितादर्श', जा.फे.मा.१९७९,
पृष्ठ क्र.१४.

९. कोंडविलकर, माधव(अंतःस्फोट) : 'अस्मितादर्श', जुलै १९७९,
पृष्ठ क्र.३७.
१०. वेदांते, मधुकर (संपा.) : 'स्वगत-स्वागत'
(मनात मुक्काम करणारे 'मुक्काम सन्मित्र प्रकाशन,कोल्हापूर.
पोस्ट' केशव मेश्राम यांचा लेख) प्रथमावृत्ती नोव्हें.१९८८,
पृष्ठ क्र.६१.
११. तत्रैव, पृष्ठ क्र.६१.
१२. कोंडविलकर, माधव : ' मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे ',
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
तिसरी आवृत्ती-१९९४,
पृष्ठ क्र.७.
१३. वेदांते, मधुकर : 'स्वगत-स्वागत'
(चितंनीय आत्मचरित्रः प्रा. शशिकांत सन्मित्र प्रकाशन,कोल्हापूर
चौधरी यांचा लेख) प्रथमावृत्ती नोव्हें.१९८८.
पृष्ठ क्र.७२.